

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 3 2022 | ÅRGÅNG 26

Bokförlaget THALES

I SLUTET AV januari 2022 höll dåvarande klimat- och miljöminister Annika Strandhäll en presskonferens om en framtid bortom politikens konventionella perspektiv. Det handlade om den socialdemokratiska regeringens beslut att tillåta slutförvar av använt kärnbränsle i Forsmark, och därmed rörde sig Strandhäll i en tid vi knappt kan förstå med våra vardagliga begrepp kring det förflutna och det som komma skall. Möjligen kan några tankeexperiment illustrera detta. I Dagens Nyheter delar journalisten Andrev Walden (2022) med sig av ett knep för att förstå våra liv i relation till tiden som går: han föreslår att vi från vår födelsedag inte ska räkna framåt, utan istället bakåt och föreställa oss hur vi skulle ha det i vår nya samtid. En fyrtioåring född 1983 skulle alltså leva sitt liv under brinnande världskrig och därmed kanske få en kuslig känsla av att historien faktiskt upprepar sig när allt kommer omkring. Ett baklängesfilter på den tidigare miljöministerns presskonferens skulle dock inte förpassa oss till några världskrig eller pyramidbyggen eller ens jordbrukssamhällen. Vi får med råge lämna historiens domäner och istället vända oss till arkeologin för att förstå att vi för cirka hundratusen år sedan, det vill säga motsvarigheten till den tid det tar för det använda kärnbränslet att inte vara mer radioaktivt än naturligt uran, knappt hade lämnat savannen.

Dessa svindlande tidshorisonter ska nu alltså hanteras av den samtida politiken. I ett tidigare nummer av *Tidskrift för politisk filosofi* ger Mats André (2022) en högst angelägen idéhistorisk genomgång av ansvarsprinciper i relation till kärnavfall. Från dessa principer skisserar André fyra krav på kärnavfallshanteringen: den ska vara säker och rättvis i relation till såväl samtiden som framtiden. Säkerhetskravet innebär att det radioaktiva avfallet inte får utsätta nu levande eller framtida människor för fara genom bristfällig hantering, transport eller förvaring. Detta är ju naturligtvis nog av en utmaning, men kanske är rättvisekravet ännu mer komplext, då det

förutsätter en rätts- och moralfilosofisk diskussion om rättvisans innebörd. I en version går detta krav ut på att de människor som inte dragit nytta av kärnkraften inte får förfördelas eller begränsas i sitt handlingsutrymme på grund av avfallets hantering. I sträng bemärkelse skulle vi kunna säga att vi redan här stöter på problem, då vårt slutförvar obestridligen begränsar möjligheterna för alternativ användning av det aktuella området under mycket lång tid framöver.

Denna text kommer att resonera kring hur samtidens förhållningssätt till detta ansvar kan förstås i ljuset av vårt historiskt specifika förhållande till tid. Textens huvudsakliga poäng är att vi, genom att få syn på vår specifika förståelse av framtiden och dess människor, kan skärpa blicken inför rimligheten i valet mellan korttids- och slutförvar. Utöver Andréns artikel kommer jag bland annat även att utgå från texter av idéhistorikerna Victoria Fareld och Julia Nordblad, samt filosofen Emmanuel Levinas etik om den Andre, för att belysa hur vi retoriskt och politiskt anser oss kunna ta framtiden i anspråk på det exempellösa sätt som kärnkraften och förvaret av dess restprodukter innebär.

Lucia år 102021: hundratusen år och det förlängda nuet
STRANDHÅLLS PRESSKONFERENS HADE föregåtts av Miljöpartiets utträde ur regeringen och att oppositionens ledare tryckt på för ett snabbt beslut i frågan. Nyamko Sabuni och Ebba Busch hade enats i gemensam front och krävde miljöministern på besked före luciahelgen. Debatten synliggjorde de tvära kast som kan uppstå mellan oöverblickbara tidsrymder och dagspolitiska krav på omedelbar handlingskraft. För vad man än tycker om oppositionens förslag och regeringens respons så kan det kännas hisnande att en framtid om hundratusen år nämns i samma sammanhang som Lusse Lelle och Staffan Stalledräng. Före Lucia år 2021 ska det fram ett besked om hur Sverige ska se ut vid Lucia år 102021. Vad gäller slutförvaret rör vi oss minst sagt ut på okänd terräng och i tidningspalterna diskuterar korrosionsforskare kopparkapslarnas beständighet samtidigt som humanioran ger sig i kast med den grannlaga

uppgiften att kommunicera farlighet oberoende av de med tiden vittrande språken. I förslagen kombineras symbolik med ogästvänlig gestaltning av slutförvarets närområde, men vad är det som säger att detta kommer tas på allvar? Faraonernas förbannelse över dem som stör deras griftefrid har snarare eggat samtidens forskare att bända upp sarkofagernas lock och då handlar det bara om ett par tusen år. I tidskriften *Tydningen* berör Erik Sandberg (2023) inte bara faraonernas förbannelse, men redogör också för ambitiösa sammanställningar av komplex information som ska förmedlas över årtusendena med icke-lingvistiska medel. Det räcker inte med att platsen är farlig i vår tid, att faran utgår från strålning och att faran är dödlig, utan det gäller också att kommunicera att denna fara består, även för de eventuella människor som tar del av budskapet långt senare. Kanske är det inte så konstigt att röster höjs för att istället göra slutförvarets egenskaper till en del av vårt kulturarv i form av ett levande arkiv, en kontinuerlig förmedling av information från generation till generation (SKB 2015). Ett sådant förslag innebär, bortsett från själva kommunikationen, att en länk upprättas mellan »nu» och det mycket långt avlägsna »sedan». I och med detta väcks frågan om hur vi bör förhålla oss, inte bara till våra barn och barnbarn, utan också till den avlägsna framtidens generationer.

Frågan om hur vi betraktar framtiden idag är inte lätt att besvara. Enligt idéhistorikern Victoria Fareld (2021) har vi att göra med tre olika samverkande tendenser inom historieforskningens syn på tiden som går, men också på tiden som komma skall. För det första pågår ett ökat intresse för att undersöka hur tiden kan förstås i ett historiskt sammanhang. Denna historisering av tiden innebär alltså att tiden förstås som ett kulturellt, politiskt och historiskt fenomen, vilket enligt Fareld radikaliserar historismens antagande om att den mänskliga världen är skapad av historien – detta gäller nu även tiden själv. Detta kan jämföras med historieforskning som ägnat sig åt alla möjliga skeenden och tankeprocesser, men i regel tagit tiden i vilken dessa sker för given. Liven, tankarna, händelserna, krigen och människorna kommer och går, men själva tiden tickar på, obestridligt och oundvikligt. Historikern Reinhart Koselleck (1979)

hör till de mest namnkunniga forskare som har problematiserat synen på tiden som händelsernas givna betingelse. Om tiden istället förstås utifrån ett historiskt sammanhang ligger det också nära till hands att koppla ihop denna specifika tidsuppfattning med historiens gång: förändringar i sätten att erfara och föreställa sig tid går ofta hand i hand med övergripande historiska paradigmskiften.

För det andra ägnar sig historiker åt de specifika uttryck som denna tendens tar sig idag. Om synen på tiden, i enlighet med den första tendensen, kan genomgå skiften, hur ser i så fall samtidens blick på tiden ut och hur skiljer den sig från tidigare perspektiv? Fareld finner ett svar hos kulturvetare och historiker som Aleida Assmann och François Hartog. En utgångspunkt i deras forskning är att vi sedan kalla krigets slut lever med en starkt nutidsorienterad eller »presentistisk» förståelse av tid och att detta skett till följd av den moderna tidsregimens uppgång och fall. Begreppet »kulturell tidsregim» introducerar Assmann (2013) med avstamp i historiseringen av tid och avser därmed den kombination av kulturella föreställningar och värderingar som sätter ramen för vår tidsförståelse. Medan den förmoderna tidsregimen kännetecknas av föreställningen om återkommande historier med tydlig vägledningspotential (*historia magistra vitae* eller »historien som livets läromästare»), så innebär moderniteten en förståelse av tiden som en linjär och progressiv framåtutveckling. Detta möjliggör i sin tur en syn på historien som ett sammanhängande flöde, men detta flöde är ovidkommande för hur framtiden ska utveckla sig. Koselleck talar om historien som ett »kollektivt singular» och beskriver därmed hur de tidigare historierna i plural nu ersatts av Historien med stort H. Denna »Historia» kan vara värd att uppmärksamma av en rad olika anledningar, men den har inget att berätta om tiden som komma skall. I den moderna tidsregimen förlorar alltså historien sin betydelse som kunskapskälla, istället är det den öppna framtiden som tjänar som projektyta för förhoppningar och därmed som naturlig orienteringspunkt. Dock nu menar alltså historiker att även framtiden förlorat sitt skimmer. Vi tittar varken bakåt eller framåt för att orientera oss, utan vänder istället blicken mot marken.

Detta kan te sig en aning märkligt i ljuset av den tredje tendensen som Fareld tar upp, nämligen behovet av allt längre perspektiv inom historieforskningen. Landvinningar inom naturvetenskapen och arkeologin möjliggör en långt kastad blick tillbaka i det förflutna (»big history»), samtidigt som människans nyvunna förmåga att påverka den långt avlägsna framtiden fångas upp av begrepp som »antropocen». Vi lever alltså med en nödvändighet att utvidga vår tidsmässiga horisont bortom sedvanliga perspektiv, men också med ett starkt fokus på nuet. Dessa två tendenser kan tyckas vara motsägelsefulla, men Fareld påpekar att samtidens perspektiv på tid inte ska förstås som oberoende av varandra, utan tvärtom som överlappande. Kanske kan tekniken ge en nyckel till att förstå denna överlappning; för samtidigt som exempelvis kärnkraften gör att våra handlingar idag får konsekvenser bortom årtusendena, så ligger vårt digitala förflutna ofta bara några knapptryck bort. Istället för historia ägnar vi oss åt minneskultur, menar Hartog, vi bygger monument och minnesmärken över en historia i vilka vi kan spegla oss själva och våra nuvarande värderingar. Liknande mönster återfinns i föreställningar om en framtid i vilken våra nuvarande handlingar har visat sig vara riktiga. Fareld citerar Hartog: »an all-encompassing present which ›daily fabricates the past and future it requires›» (Fareld, 2021: 564). Dåtid, nutid och framtid flyter ihop.

Kännetecknande för vår nutidsorienterade samtid är alltså att framtiden blir en förlängning av nuet och att det förflutna omformas till att tjäna våra nutida syften. Vi tar med andra ord framtiden i anspråk genom att ständigt ge uttryck för föreställningar om en framtid som kommer att påverka synen på vårt förflutna. Att kritisera eller sanktionera handlingar i samtiden med framtiden som stöd kan ta formen av ett retoriskt grepp eller av en utsaga grundad på empiriskt underbyggd prognos. När Strandhäll inleder sin pressträff med att säga att beslutet om slutförvar är fattat med syftet att ta ansvar, så lutar hon sig i viss mån mot en framtid i vilken hon har fått rätt. Genom sin utsaga »nu tar vi hand om avfallet och vi garanterar därmed också en lite tryggare framtid» understryker miljöministern sin övertygelse om att regeringens beslut kommer

att hamna på rätt sida av historien. Att inteckna framtiden i retoriskt syfte är kraftfullt, men kan också visa sig vanskligt, då man därmed gör sig sårbar för motbevis. Genom sin utsaga doppar man framtidens elastiska spindelväv i cement, tråden som leder in i morgondagen fixeras och hårdnar, men den blir också oändligt mycket skörare.

Slutförvar och den Andres dubbelhet

VAD GÄLLER SLUTFÖRVAR av använt kärnbränsle har vi naturligtvis att göra med framtidsperspektiv så långt borta att frågan om motbevis blir irrelevant. I detta avseende befinner vi oss i en helt unik tid: förmoderna beslutsfattare hade inte möjlighet att sätta spår i framtiden så som vi gör idag, hur mäktiga de än var i sin samtid. Idag har dock den tekniska utvecklingen med växthusgaser, radioaktiva avfallsprodukter och teknofossiler försett oss med så enorma muskler att vi kan påverka förutsättningarna på jorden under tusentals och åter tusentals år framöver. Så hur hanteras detta av politiken? Ett svar kan ligga i det förlängda nuet. Fareld beskriver synen på en samtid som skapar den dåtid och den framtid den behöver. Vi föreställer oss alltså en framtid som är som nu, vilket praktiskt nog ger oss rätten att bestämma över den. När vi omvandlar gräberget utanför Forsmark till ett förvaringsutrymme för vårt osedvanligt beständiga skräp så skriver vi ett mycket långfristigt kontrakt med oss själva. Vi målar upp framtiden som ett förlängt nu där de människor som kommer finnas i området är som vi. Genom vårt slutförvar tar vi kanske framtiden i anspråk på ett helt exempellöst sätt, men om framtiden är det förlängda nuet, så är det ju endast oss själva vi påverkar. Vi ger bara uttryck för helt självklara självbestämmanderätt.

Detta tangeras i viss mån av filosofen Emmanuel Levinas etik om den Andre, vilken också berörs av Andrén i texten om kärnavfall och ansvar. En framträdande orsak till människors hänsynslöshet finner Levinas i filosofitraditionens tendens att reducera den Andre till att bli en del av det egna. I oviljan att acceptera den Andre som ett eget subjekt uppstår också bristen på empati och respekt; det är när vi

erkänner den Andre som något eget som vi också kan börja känna ansvar. Dock är det kanske vanligare att den Andre förstås på ett motsatt sätt, det vill säga som radikalt annorlunda eller som jagets negation, och att det är detta som legitimerar diskutabla anspråk. Särskiljandet och omänskliggörandet av den Andre har varit en helt central mekanism i kolonialt förtryck och exploaterandet av främmande tillgångar. I denna process skapas såväl en exkluderad grupp utan rätt till sina egna resurser och en föreställning om ett »vi» som för allas bästa förvaltar och drar nytta av det i anspråk tagna. Övergreppen och grymheterna kan rättfärdigas genom föreställningen att de drabbade ändå inte är att betrakta som fullvärdiga rättssubjekt – de tror inte som vi, de känner inte som vi, de är inte som vi och de behöver antagligen inte det som vi behöver. Att erkänna den Andre som något eget utan att för den sakens skull vilja dominera eller omänskliggöra vederbörande är ett dilemma som kärnfullt sammanfattas i förordet till den engelska översättningen av Levinas *Totalité et Infini: essai sur l'extériorité* (1961/1980: 13): »[h]ow can I coexist with him and still leave his otherness intact?» För Levinas är mötet med den Andre av central betydelse och det blir ju svårt i relation till den avlägsna framtidens människor. Samtidigt är det kanske det som skulle behövas, för i debatten om slutförvaret tycks det som att båda dessa inställningar till den Andre kommer till uttryck.

För å ena sidan gör regeringen en eventuell befolkning om hundratusen år till indirekta undersåtar och invånare av landet Sverige, då beslutens konsekvenser kommer räcka så långt fram i tiden. Med ynka hundra år av parlamentarisk demokrati och femhundra år av stabil statsbildning bakom sig kan detta tyckas lite magstarkt, men kanske är det här som det förlängda nuet kommer väl till pass. I en artikel om innebörden av »antropocen» – idén om att människans miljöavtryck är mätbara även på en geologisk tidsskala – ägnar sig idéhistorikern Julia Nordblad (2021) både åt de fallgropar som ligger gömda bakom detta vid första anblicken slagfärdiga begrepp och åt de högt ställda förväntningar vi har på framtida generationer. Genom att förlägga diskussionen till den geologiska tidsskalan understryker antropocenbegreppet visserligen den enorma kraf-

ten och förstörelsepotentialen i människans nuvarande agerande, men Nordblad menar ändå att vi genom att tala om antropocen gör en rad antaganden som kan motverka klimatpolitisk handling i detta avgörande skede av mänsklighetens historia. Föreställningen om antropocen är tätt sammankopplad med föreställningen om ett förlängt nu. Vi kan känna en äcklad fascination inför att spåren av vårt konsumtionssamhälle kan finnas kvar i miljontals år, men när vi talar om att framtida geologer kommer kunna hitta fossiliserade plastflaskor och mobiltelefoner så utgår vi ändå från att allt gått bra till slut. Nordblad gör en elegant poäng av att föreställningen om den framtida geologen förutsätter en utveckling som har rum för en högspecialiserad typ av människa, vars blotta existens inte bara förutsätter mänsklighetens fortlevnad, men också en tillvaro präglad av pålitliga skördar, stabila institutioner och avancerad arbetsfördelning. Antropocen, skriver Nordblad, förkunnas från en framtid som endast är möjlig om vi avbryter den utveckling som utgör den.

Å andra sidan har vi också att göra med en föreställning om framtida generationer som radikalt annorlunda jämfört med oss själva. Den Andre förstås ofta i relation till rumslig eller geografisk åtskillnad, vilket plockas upp av geografen Simon Dalby som i just denna distinktion definierar geopolitikens forskningsområde. Geopolitik är, enligt Dalby, »the ideological process of constructing spatial, political and cultural boundaries to demarcate the domestic space as separate from the threatening other» (1990: 137). Som antropologen Johannes Fabian (1983) framför, är det dock också möjligt att låta tiden vara den dimension som åtskiljer oss från den Andre. Tydlig är denna tendens – Fabian använder neologismen »allokronism» – i blicken tillbaka på det förflutna. Den Andre beskrivs ofta som lågtstående eller outvecklad och kontrasteras med jagets placering i den mer framstående samtiden. Tidens avstånd kan också göra oss likgiltiga inför svunna tiders elände: att en stor del av Europas befolkning dog under digerdöden betraktar vi som kittlande kuriosa och berör oss egentligen bara i den mån det påminner oss om hur epidemier kan drabba oss idag. På samma sätt tycks framtidens människors öden inte drabba oss nämnvärt. Visst

bryr vi oss om våra barn och barnbarn, men generationerna längre bort än så förvinner in i skuggorna.

En ytterligare aspekt av tidsrelaterad åtskillnad uppstår som resultat av den moderna tidsregimens framstegstanke kring utveckling som en linjär process. Här skapar vi en föreställning om våra egna framgångar i ljuset av historiens förment primitiva människor, men kanske lever föreställningen kvar också i relation till framtidens generationer. Hur kan vi annars förklara det djärva antagandet att framtidens människor kommer att vara i stånd att hantera de av oss förorsakade ekologiska kriserna? Med CCS- och transmutationsteknologins löften som en berusande snuttefilt fortsätter vi att trycka gasen i botten och fyra igång nya kärnkraftsreaktorer. Att vi i nuläget varken behärskar storskalig infångning och lagring av koldioxid eller den teknik som radikalt minskar avfallsmängden och lagringstiden för kärnavfall hindrar oss inte, det är något vi litar på att framtidens människor kommer att behärska. Om vi ska förstå stundens allvar så måste vi zooma in. De enorma tidsrymder rycker oss bort från verkligheten och gör oss likgiltiga. Vad kommer det göra om en miljon år att människor dog av svält och bränder? Nordblad kopplar det antropocena perspektivet till det sublimala; den blandade känslan av njutning och skräck vi kan känna inför naturens storhet liknar det vi kan känna inför människans kapacitet som geologisk aktör. Men samtidigt kanske vi kan zooma in lite för mycket. Det sublimala motsats är det banala och det är den känslan som kan infinna sig när frågan om slutförvaret ska lösas innan lussebullarna dukas fram. Precis som det sublimala kan det banala leda till likgiltighet, fast på ett omvänt sätt. I relation till det sublimala kommer likgiltigheten ur människans känsla av obetydlighet inför det storslagna, i relation till det banala är det futtiga av det vi ställs inför som förhindrar engagemang och handling. I det ena fallet ligger vi med tassarna i vädret, i det andra viftar vi förstrött bort frågan eller krossar den under vår fingernagel.

Likgiltighet kan i viss utsträckning bemötas med en reflektion över begreppens betydelse: för Nordblad är det mer konstruktivt att tala om klimatförändringar än om antropocen. Det senare be-

greppet doppar framtiden i cement, medan ett samtal om klimatförändringar understryker den enorma vikten av dagens handlingar för oöverblickbar framtid. Även idéhistorikern Erik Isberg (2020) ifrågasätter det naturgivna i det antropocena tillståndet; genom att hänvisa till Koselleck visar Isberg hur definitionen av det historiska och det naturliga får reella konsekvenser, då denna avgränsning avgör vad som kan bli föremål för politiska åtgärder. I relation till förvaringen av uttjänt kärnbränsle duckar vi för konsekvenserna av dagens handlingar genom att betrakta framtidens generationer på ett dubbelt sätt. Vi ser dem både som en grupp människor över vars livsbetingelser vi med självklarhet ska kunna bestämma, men också som ett nästintill överkligt folk för vilka vi hyser begränsad empati i kombination med att vi tillskriver dem förmågan att med avancerad teknik kunna städa upp vad vi ställt till med.

Andrén landar i sin artikel i att den mest ansvarsfulla hanteringen kan vara att undvika nedgrävning och istället utveckla den mer kortsiktiga förvaringen av kärnavfallet. På ett sätt kanske detta skulle kunna betraktas som en förlängning av argumentet att informationen om slutförvaret måste integreras i vårt kulturarv och förmedlas från generation till generation. Här handlar det dock inte bara om information, utan om det faktiska radioaktiva avfallet. Att låta det förbli ovan jord blir ett sätt att tvinga såväl samtida som framtida generationer att ägna sig åt frågans hantering, kärnavfallet förblir en »gemensam angelägenhet», enligt Andrén. Detta kan naturligtvis också upplevas som orättfärdigt, miljöminister Strandhäll återkommer i sin pressträff åt vikten av att inte låta kommande generationer hantera vårt avfall. Dock bör orättfärdigheten vägas emot den risköverföring på framtida generationer som nedgrävningen och glömskan innebär. Förespråkarna för slutförvar anför vetenskaplig enighet kring arrangemangets säkerhet, vilket dock motsägs av studier i ansedda publikationer som reser tvivel kring förvarets hållbarhet (Yue et al. 2023). Och vad är det som säger att vi framgångsrikt lyckas förmedla till människorna som lever om några tusen år att inte hantera slutförvaret som vi idag hanterar faraonernas sarkofager?

Förhoppningen om att vi med teknikens hjälp kommer att kunna hantera dagens problem på ett bättre sätt i framtiden är provocerande i de fall den behandlas som en frisedel att fortsätta som vanligt, men kanske kan vi finna mer legitim grund till den inställningen om den avser hanteringen av ett problem som ofrånkomligen redan uppstått? I den bemärkelsen kanske korttidsförvaret av kärnavfall kan jämföras med en arkeologisk utgrävning som sätts på paus i förhoppningen om att man med framtidens teknik kommer att kunna hantera de ömtåliga föremålen på ett mer skonsamt sätt. Om valet står mellan att bygga ut den fossila energisektorn och att fortsätta driften av befintliga kärnkraftverk torde de mer och mer påträngande klimatförändringarna göra att valet faller på det senare alternativet, men denna diskussion måste då rimligtvis också ackompanjeras av en kraftig utbyggnad av verkligt hållbara energikällor. Det finns inga givna svar på vilka villkor som bör råda för att vi ska få fatta beslut om en framtid så långt borta som hundratusen år, men det är något vi ändå gör dag ut och dag in. Det som i detta fall kan behövas är ett fortsatt samtal kring de oerhörda anspråk vi gör på framtiden. Genom att få syn på vår förståelse av framtiden (som ett utvidgat nu) och av framtida människor (som den Andre) kan vi få en skärpt blick för rimligheten i de dagspolitiska besluten, vilket i sin tur kan informera valet mellan korttids- eller slutförvar.

→

Karl Gauffin är universitetslektor i folkhälsovetenskap vid Institutionen för folkhälsovetenskap på Stockholms universitet.

Referenser

- ANDRÉN, MATS (2022) »Kärnavfall och ansvar», *Tidskrift för politisk filosofi*, 1, ss. 45–57.
 ASSMANN, ALEIDA (2013) *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*, München: Hanser Verlag.
 DALBY SIMON (1990) *Creating the Second Cold War: The Discourse of Politics*, London: Pinter.
 FABIAN, JOHANNES (1983) *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*, New York: Colombia University Press.

ATT TA FRAMTIDEN I ANSPRÅK

- FARELD, VICTORIA (2021) »Time», i: Chiel van den Akker (red.) *The Routledge Companion to Historical Theory*, London/New York: Routledge, ss. 558–572.
- ISBERG, ERIK (2020) »Multiple Temporalities in a New Geological Age: Revisiting Reinhart Koselleck's Zeitschichten», *Geschichte und Gesellschaft*, 46 (4), ss. 729–735.
- KOSSELLECK, REINHART (1979) *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, övers. Joachim Retzlaff, Göteborg: Daidalos.
- LEVINAS, EMMANUEL (1961/1980) *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, övers. Alphonso Lingis, Dordrecht: Springer Netherlands.
- NORDBLAD, JULIA (2021) »On the Difference Between Anthropocene and Climate Change Temporalities», *Critical inquiry*, 47 (2), ss. 328–348.
- SANDBERG, ERIK (2023) »Med evigheten som horisont», *Tydningen* 45/46, ss. 9–22.
- SKB (2015) »Levandegör information om slutförvaret». Tillgänglig online på: <https://skb.se/forskning-och-teknik/temasidor/informationsbevarande/levandegor-information-om-forvaret/> (senast nedladdad: 2022-12-15).
- YUE, XIAOQI ET AL. (2023) »Penetration of Corrosive Species into Copper Exposed to Simulated O₂-free Groundwater By Time-of-Flight Secondary Ion Mass Spectrometry (ToF-SIMS)», *Corrosion Science*, 210, 110833.
- WALDEN, ANDREV (2022) »Du kan lära dig något när du begrundar ditt baklängesliv», *Dagens Nyheter*, 22 augusti 2022. Tillgänglig online på: <https://www.dn.se/ledare/andrev-walden-du-kan-lara-dig-nagot-nar-du-begrundar-ditt-baklangesliv> (senast nedladdad: 2022-12-15).